

Jakub Stępień

Uniwersytet Łódzki

Wolność religijna i stosunki pomiędzy państwem i kościołami oraz związkami wyznaniowymi w konstytucyjnym porządku Republiki Czeskiej. Zarys problematyki

1. Wstęp

Specyfika współczesnego kształtu relacji Republiki Czeskiej ze wspólnotami kościelnymi stanowi konsekwencję wystąpienia w historii rozwoju czeskiej państwowości określonego katalogu czynników o charakterze społecznym oraz politycznym przekładających się nie tylko na zmianę dynamiki stosunków pomiędzy ośrodkami władzy politycznej oraz kościelnej, ale również stosunek społeczeństwa czeskiego do kwestii konfesyjnych¹. Dla pełniejszego zrozumienia obecnego uregulowania ww. kwestii konieczne jest zatem nakreślenie historycznej spuścizny tychże relacji. Właśnie dlatego zasadniczą część tekstu – obejmującą omówienie właściwych przepisów aktów prawnych tworzących porządek konstytucyjny Republiki Czeskiej – poprzedza zarys ewolucji poglądów dotyczących wolności religijnej oraz stosunku do wspólnot religijnych towarzyszących kształtowaniu się czeskiej państwowości.

481

¹ Por. I. Bogoczová, *Czeski Bóg? Religijność Czechów jako wynik tradycji społeczno-kulturowych*, „Edukacja Międzykulturowa” 2020, nr 2(13), s. 51–52; E. Pałka, *Współpraca ekumeniczna czeskich kościołów*, „Wschodnioznawstwo” 2009, nr 3, s. 39–41; Ł. Kołtuniak, *Chrześcijaństwo w Czechach jako mniejszość? Przyczyny i szanse zmiany sytuacji Kościołów w Republice Czeskiej*, „Studia Historica Gedanensia” 2017, t. VIII, s. 79–81.

2. Ewolucja poglądów dotyczących wolności religijnej oraz relacji ze wspólnotami religijnymi w historii Czech

Do pewnego stopnia relacje wzajemne obu ww. ośrodków władzy wpisywały się w swoiste realia epoki. Do I wojny światowej Kościół katolicki pozostawał jednym z filarów władzy politycznej, stanowił bowiem instytucję legitymizującą władzę monarszą sprawowaną „z Bożej łaski”². Jednakże od XV w., ze względu na konkretne okoliczności polityczne, konsekwencją tego rodzaju powiązania była społeczna nieufność, a nawet wrogość wobec wspólnoty Kościoła katolickiego. W społecznym odbiorze pozostawał on bowiem instytucją aktywnie angażującą się w zwalczanie ruchów „czeskiej reformacji”, ruchu polityczno-religijnego, którego postulaty dotyczyły radykalnej zmiany działań funkcjonowania Kościoła obejmującej m.in. potrzebę zmian doktrynalnych, odnowy moralnej, oraz ograniczenie wpływów politycznych i majątku doczesnego kleru³. Konkretnie represje natury politycznej oraz nierzadko brutalne działania kontrreformacyjne dotknęły zarówno niższe, jak i wyższe warstwy ówczesnego społeczeństwa stanowego, zaangażowane w ww. działalność⁴.

Okres reformacji i wojny trzydziestoletniej pogłębiał negatywny odbiór instytucji kościelnych, wynikający z poglądu o wspieraniu przez Kościół władzy doczesnej mającej charakter opresyjny czy wręcz zaborczy. Czechy i Morawy stały się bowiem terenami rozgrywek politycznych katolickich monarchów z dynastii Habsburgów, którzy w ramach dążeń do umocnienia swojej władzy na podległych im terenach podejmowali wobec ludności czeskiej środki służące przymusowej rekatolizacji oraz germanizacji poddanych⁵. Warto podkreślić, iż w XVIII w. przedstawiciele monarchii habsburskiej zdołali podporządkować Kościół katolicki aparatowi administracyjnemu, co przekładało się na zespolenie niechęci ludności czeskiej do monarchii germańskiej i instytucji kościelnych⁶. Efektem ww. czynników – do których w literaturze przedmiotu zalicza się również coraz silniejsze wpływy ideologii socjalistycznej oraz liberalnej – był proces sekularyzacji społeczeństwa Czech i Moraw w II poł. XIX w. oraz I poł. XX w.⁷

² Zob. J. Pešina, *Tradycje religijne w czeskim dyskursie tożsamościowym okresu międzywojennego*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2016, nr 10, s. 244–245; I. Bogoczová, *Czeski Bóg...*, s. 52–53.

³ Ł. Kołtuniak, *Chrześcijaństwo w Czechach...*, s. 79–80; I. Bogoczová, *Czeski Bóg...*, s. 52–53.

⁴ W literaturze przedmiotu istnieje pogląd, iż ww. działania prowadziły do faktycznego „zniszczenia narodu”, zob. Ł. Kołtuniak, *Chrześcijaństwo w Czechach...*, s. 80.

⁵ H. Kaczmarek, *Czechy. Kościół i państwo*, Kraków 2016, s. 61–67, 82–83.

⁶ Stan ten utrzymywał się do końca I poł. XIX w., szerzej: Ł. Kołtuniak, *Chrześcijaństwo w Czechach...*, s. 80–81; I. Bogoczová, *Czeski Bóg...*, s. 53–54.

⁷ Szerzej: H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 101–117.

Kształt stosunku do Kościoła jako elementu czeskiej tożsamości narodowej był przedmiotem dyskusji po 1918 r., w okresie Pierwszej Republiki – w dyskursie publicznym ścierały się poglądy wskazujące na rolę katolickich duchownych w walce o ochronę narodowej tożsamości Czechów z bardzo silnymi stanowiskami antyklerykalnymi, nawiązującymi do tradycji husytyzmu, stanowiącego podstawę ww. „czeskiej reformacji”⁸.

Zmiany polityczne i ustrojowe, jakie objęły Czechosłowację w II poł. XX w., z jednej strony wzmocniały procesy laicyzacyjne – ze względu na fakt doktryny przymusowej ateizacji obecnej w ustroju komunistycznym. Z drugiej zaś – wskutek udziału czechosłowackich duchownych w działaniach opozycji antykomunistycznej oraz konkretnej aktywności Stolicy Apostolskiej – doprowadziły do zwiększenia popularności kościoła katolickiego w społeczeństwie⁹. W literaturze wskazuje się jednak, iż Kościół utracił ww. poparcie społeczne m.in. w związku z rozliczeniem duchownych ze współpracy z tajnymi służbami władz komunistycznych oraz negatywnym odbiorem stanowiska władz kościelnych w sprawie restytucji majątku przejętego przez państwo, co ostatecznie nie doprowadziło do rechryścianizacji Czechów czy zwiększenia wpływu Kościoła – lub jakiegokolwiek innego związku wyznaniowego – na jakąkolwiek sferę aktywności politycznej państwa¹⁰.

Obecna regulacja prawna kwestii konfesyjnych, uchwalona w latach 90. XX w., stanowi potwierdzenie przedstawionego stosunku społeczeństwa do wspólnot religijnych.

3. Współczesna regulacja konstytucyjna

Zgodnie z art. 112 Konstytucji Republiki Czeskiej z dnia 16 grudnia 1992 r. porządek konstytucyjny Republiki Czeskiej tworzą – poza samą ustawą zasadniczą – również Karta Podstawowych Praw i Wolności, ustawy konstytucyjne przyjęte na podstawie Konstytucji i ustawy konstytucyjne Zgromadzenia Federalnego Republiki Czechosłowackiej, Zgromadzenia Federalnego Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej i Czeskiej Rady Narodowej regulujące granice państwowe Republiki Czeskiej oraz

⁸ Szerzej: J. Pešina, *Tradycje religijne...*, s. 245–254; I. Bogoczová, *Czeski Bóg...*, s. 54; H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 117–123.

⁹ Zob. E. Pałka, *Współpraca ekumeniczna...*, s. 40–41., Ł. Kołtuniak, *Chrześcijananie w Czechach...*, s. 82–87; I. Bogoczová, *Czeski Bóg...*, s. 54–55.

¹⁰ Zob. Ł. Kołtuniak, *Chrześcijananie w Czechach...*, s. 87–90; I. Bogoczová, *Czeski Bóg...*, s. 55.

ustawy konstytucyjne Czeskiej Rady Narodowej przyjęte po 6 czerwca 1992 r.¹¹ Jak wskazuje się w literaturze, w samej treści Konstytucji nie ma regulacji dotyczących *expressis verbis* stosunków pomiędzy państwem i kościołami lub związkami wyznaniowymi – unormowanie tzw. kwestii wyznaniowych znajduje się właśnie w Karcie Praw Podstawowych i Wolności¹².

Przywołany dokument został uchwalony 9 stycznia 1991 r. przez Zgromadzenie Federalne Czeskiej i Słowackiej Republiki Federacyjnej, a następnie, już po formalnym rozwiązaniu ww. państwa federacyjnego, włączony do porządku konstytucyjnego Republiki Czeskiej¹³.

Zgodnie z art. 2 ust. 1 ww. Karty „Państwo jest oparte na wartościach demokratycznych i nie może być skrepowane ani wyłączną ideologią, ani wyznaniem religijnym”¹⁴. Jak wskazuje się w literaturze przedmiotu, tego rodzaju regulacja oznacza zakaz różnicowania sytuacji kościołów i związków wyznaniowych działających na terytorium Republiki Czeskiej w tym przede wszystkim wprowadzania regulacji skutkujących uprzywilejowaniem konkretnej wspólnoty religijnej¹⁵. Taka wykładnia konstytucyjnej zasady skutkuje zatem z jednej strony niemożnością wprowadzenia tzw. religii państwowej, z drugiej zaś potwierdza neutralność światopoglądową oraz świeckość Republiki Czeskiej¹⁶.

484

W orzecznictwie czeskiego Trybunału Konstytucyjnego podkreślone zostały ponadto kolejne konsekwencje nieidentyfikowania się przez Republikę Czeską z żadną ideologią czy wyznaniem religijnym – obowiązek poszanowania „różnicowania poglądów” oraz powinność wprowadzenia w treści wewnątrz krajowych regulacji prawnych mechanizmów przekładających się na zagwarantowanie pluralizmu „[...] opinii i ideologii politycznych”¹⁷.

¹¹ Zob. art. 112 *Konstytucji Republiki Czeskiej z dnia 16 grudnia 1992 r.*, https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/07/Czechy_pol_010811.pdf (dostęp: 13.10.2021).

¹² Zob. art. 3 *Konstytucji Republiki Czeskiej*; T. Kamiński, *Polityczne uwarunkowania funkcjonowania kościelnych organizacji charytatywnych w Republice Czeskiej*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2020, nr 2, s. 76.

¹³ Szerzej [w:] H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 156–157; J.R. Tretera, *Państwo i kościół w Czechach*, [w:] *Państwo i Kościół w Krajach Unii Europejskiej*, red. G. Robbers, Wrocław 2007, s. 71.

¹⁴ Zob. art. 2 *Karty Podstawowych Praw i Wolności*, https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/07/Czechy_pol_010811.pdf (dostęp: 13.10.2021).

¹⁵ Zob. K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i Traktatach Unii Europejskiej. Studium prawnoporównawcze*, Lublin 2007, s. 172–173; H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 157.

¹⁶ *Ibidem*, por. M. Menke, *Proces kształtowania nowego modelu relacji pomiędzy Kościołem a państwem w Republice Czeskiej po wyrównaniu majątkowym*, „Kościół i Prawo” 2014, t. 3(16), nr 1, s. 209.

¹⁷ Zob. K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem...*, s. 172–173.

Z kolei w art. 3 ust. 1 ww. Karty ustrojodawca wprowadził zakaz różnicowania gwarancji podstawowych praw i wolności od szeregu czynników, w tym także od przynależności religijnej – uzasadniona wydaje się zatem konstatacja, iż tego rodzaju regulacja skutkuje niemożnością dyskryminowania jednostek w Republice Czeskiej również ze względu na wyznanie lub nieidentyfikowanie się z żadną religią¹⁸.

Kolejne regulacje dotyczące stosunków pomiędzy państwem a wspólnotami religijnymi zostały zawarte w treści art. 15 i 16 Karty Podstawowych Praw i Wolności.

Art. 15 ust. 1 zd. 1 ww. Karty gwarantuje wolność „[...] poglądów, sumienia i wyznania”¹⁹. Zastosowana przez prawodawcę zbitka pojęć obejmuje możliwie szeroki katalog wartości, do których, poza poglądami stricte religijnymi można włączyć także różnorakie światopoglądy oraz stanowiska o charakterze filozoficznym, etycznym, moralnym czy politycznym²⁰. Z kolei zgodnie z treścią art. 15 ust. 1 zd. 2 każda jednostka ma prawo do „[...] zmiany wyznania lub wiary albo do niewyznawania żadnej religii”²¹. Wykładnia przytoczonej regulacji pozwala na wysnuenie oczywistego wniosku, iż – podobnie jak ma to miejsce w przypadku unormowań konstytucyjnych III Rzeczypospolitej Polskiej – władze Republiki Czeskiej nie posiadają jakichkolwiek kompetencji w zakresie limitowania bądź kontroli możliwości zmiany światopoglądu bądź wyznania przez jednostki²². Wolność sumienia i wyznania jej w aspekcie wewnętrznym pozostaje zatem poza jakąkolwiek możliwością ograniczenia. Jednocześnie warto zaznaczyć, iż, w przeciwieństwie do regulacji polskiej, treść ww. Karty potwierdza *expressis verbis* prawo do nieidentyfikowania się z żadnym z systemów wierzeń²³.

Fakt, iż Republika Czeska nie identyfikuje się z żadnym systemem wierzeń, nie oznacza, że w konstytucyjnym porządku państwa nie zostały wprowadzone mechanizmy ochrony wolności sumienia i wyznania

¹⁸ Zwłaszcza dokonując wykładni przy uwzględnieniu, omówionych na dalszym etapie rozważań, art. 15 oraz art. 16 ww. Karty – przyp. J. S.; zob. art. 3 ust. 1 Karty Podstawowych Praw i Wolności; por. E. Pałka-Szyszlak, *Stosunki wyznaniowe w Czechach i na Słowacji w perspektywie porównawczej*, „Studia Politologiczne” 2012, vol. 23, s. 272; H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 157.

¹⁹ Zob. art. 15 ust. 1 Karty Podstawowych Praw i Wolności.

²⁰ Por. T. Kamiński, *Polityczne uwarunkowania...*, s. 78.

²¹ Art. 15 ust. 1 Karty Podstawowych Praw i Wolności.

²² Por. J. Szymanek, *Konstytucjonalizacja prawa do wolności myśli, sumienia, religii i przekonań*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10, s. 91.

²³ W przypadku regulacji polskiej uprawnienie to nie zostało ujęte wprost, gwarancja możliwości niewyznawania danej religii wyciągana jest z treści art. 53 Konstytucji z 1997 r., P. Sobczyk, *Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, „Prawo Kanoniczne: Kwartalnik Prawno-Historyczny” 2001, t. 44, nr 3–4, s. 213.

jednostek. Jednym z elementów tej ochrony jest art. 15 ust. 3 Karty, wprowadzający zakaz zmuszania kogokolwiek do służby wojskowej „[...] jeżeli jest to niezgodne z jego sumieniem lub wyznaniem religijnym”²⁴. Pomimo braku istnienia obowiązku odbywania zasadniczej służby wojskowej od 2005 r. tego rodzaju regulacja pozostaje aktualna przy okazji obowiązku „służby nadzwyczajnej” w konsekwencji powstania sytuacji niebezpieczeństwa państwa²⁵. Zgodnie z regulacją ustawową możliwości zwolnienia jednostki ze służby wojskowej – w związku z okolicznościami przewidzianymi w treści ww. regulacji – nie można utożsamiać z możliwością zwolnienia z „obowiązku pracy w celach obronnych”²⁶.

Z kolei w treści art. 16 Karty znalazły się dalsze regulacje dotyczące gwarancji wolności religijnej oraz zasady określające stosunki pomiędzy Republiką Czeską a kościołami i związkami wyznaniowymi.

Art. 16 ust. 1 określa zakres przedmiotowy wolności religijnej. Zgodnie z jego treścią państwo gwarantuje możliwość uzewnętrzniania religii lub wiary zarówno indywidualnie, jak i z innymi osobami, publicznie oraz prywatnie²⁷. W kategorii „uzewnętrzniania wiary lub religii” ustrojodawca zdecydował się na zamieszczenie szerokiego spektrum aktywności o charakterze religijnym, obejmującym uczestniczenie w praktykach i obrzędach religijnych, modlitwę oraz nauczanie²⁸. Należy zatem zgodzić się z twierdzeniem obecnym w nauce przedmiotu, iż nieidentyfikowaniu się przez Republikę Czeską z żadnym systemem wierzeń – przejawiającym się m.in. nieobecnością symboli religijnych w przestrzeni publicznej – nie towarzyszą działania antyreligijne, skutkujące ograniczeniem możliwości demonstrowania swoich przekonań religijnych przez jednostki²⁹.

Art. 16 ust. 2 Karty zawiera z kolei gwarancje poszanowania autonomii wewnętrznej kościołów i związków wyznaniowych działających na terytorium Republiki Czeskiej, skutkującej niemożnością ingerowania organów władzy państwowej w „sprawy własne” ww. wspólnot religijnych³⁰. Kościoły i związki wyznaniowe są uprawnione do samodecydowania o sobie w przypadku określonego katalogu sytuacji, który na

²⁴ Art. 15 ust. 3 Karty Podstawowych Praw i Wolności.

²⁵ Szerzej: H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 157; T. Kamiński, *Polityczne uwarunkowania...*, s. 78.

²⁶ Zob. *ibidem*.

²⁷ Art. 16 ust. 1 Karty Podstawowych Praw i Wolności.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Por. Z. Horák, *Religion and the Secular State in the Czech Republic*, s. 260, <https://www.strasbourgconsortium.org/content/blurb/files/Czech%20Republic.pdf> (dostęp: 13.10.2021); I. Jakimowicz-Pisarska, *Życie religijne Czechów, czyli laicyzacja naszych południowych sąsiadów*, „Przegląd Religioznawczy” 2018, nr 3(269), s. 176, 178–179.

³⁰ Art. 16 ust. 2 Karty Podstawowych Praw i Wolności; K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem...*, s. 173, 175; Z. Horák, *Religion...*, s. 258; H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 157.

gruncie regulacji zawartej w treści Karty nie ma charakteru zamkniętego – w treści analizowanego przepisu wyszczególnione zostały niektóre aktywności podejmowane w ramach zarządzania swoimi sprawami przez wskazane powyżej podmioty³¹. Prawodawca przewidział bowiem, iż autonomia kościołów i związków wyznaniowych obejmuje możliwość powołania konkretnych organów, duchownych oraz tworzenia instytucji kościelnych, pozostających niezawisłymi od władzy państwowej³². Logiczne wydaje się założenie, iż tego rodzaju gwarancje dotyczą możliwości kształtowania składu i kompetencji danego organu, struktury wewnętrznej związków religijnych, a także zasad wyboru oraz wymagań w stosunku do kandydatów tak na duchownych, jak i członków organów władzy wspólnot religijnych³³. Dalsze uprawnienia kościołów i związków wyznaniowych, które pozwalają na realizację „własnej misji” tychże podmiotów (obejmujące m.in. możliwość tworzenia oraz prowadzenia takiego rodzaju placówek opieki zdrowotnej czy posługę w szpitalach bądź więzieniach) wynikają z treści właściwych regulacji ustawowych³⁴.

Art. 16 ust. 3 Karty potwierdza z kolei możliwość nauczania religii w szkołach państwowych, według zasad określonych w treści właściwej ustawy³⁵. Nauczanie religii w szkołach państwowych ma w Republice Czeskiej charakter dobrowolny, zaś lekcje, których treść skupiona pozostaje wokół przedstawienia konkretnych założeń doktrynalnych danego

487

³¹ Poprzez użycie stwierdzenia „w szczególności”, zob. art. 16 ust. 2 Karty Podstawowych Praw i Wolności.

³² *Ibidem*.

³³ Por. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 252–253, pogląd ten potwierdzają właściwe przepisy ustawowe, zob. T. Kamiński, *Polityczne uwarunkowania...*, s. 81; K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem...*, s. 174–175.

³⁴ Szerzej: I. Jakimowicz-Pisarska, *Życie religijne Czechów...*, s. 180; E. Pałka-Szyszlak, *Stosunki wyznaniowe...*, s. 273–274; T. Kamiński, *Polityczne uwarunkowania...*, s. 81–82; K. Orzeszyna, *Podstawy relacji między państwem...*, s. 174–176; Z. Horák, *Religion...*, s. 256–257; H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 160–166, 168–174.

³⁵ Art. 16 ust. 3 Karty Podstawowych Praw i Wolności; T. Kamiński, *Polityczne uwarunkowania...*, s. 78–79; I. Jakimowicz-Pisarska, *Życie religijne Czechów...*, s. 179–180.

³⁶ Ww. nauczyciele działają na podstawie odpowiedniego umocowania władz związku religijnego, w przypadku Kościoła katolickiego jest to tzw. misja kanoniczna, zob. P. Tomasiak, *Nauczanie religii w szkołach publicznych w Europie*, „Studia Katechetyczne” 2010, nr 7, s. 51; Z. Horák, *Religion...*, s. 259.

³⁷ L. Krzyżak, *Nauczanie religii w krajach Grupy Wyszehradzkiej*, „Pedagogika Katolicka” 2016, nr 18, s. 42.

i prowadzenia placówek szkolnych, które pomimo wysokiego stopnia zlaicyzowania społeczeństwa cieszą się popularnością³⁸.

W treści art. 16 ust. 4 Karty przewidziana została możliwość ograniczenia wykonywania zaprezentowanego powyżej katalogu uprawnień. Podobnie jak w przypadku tego rodzaju regulacji w aktach prawa międzynarodowego i konstytucyjnego porządku III Rzeczypospolitej Polskiej możliwość limitacji wykonywania praw związanych ze sferą aktywności religijnej człowieka uzależniona została od spełnienia dwóch przesłanek – formalnej (czyli wprowadzenia ograniczeń w drodze ustawy) oraz materialnej (czyli wprowadzenia ww. ograniczeń w celu ochrony jednego z konkretnych dóbr, przewidzianych w treści przepisu)³⁹.

4. Zakończenie

488

W wyniku historycznej ewolucji stosunków pomiędzy wspólnotą państwową a wspólnotami religijnymi współczesna regulacja kwestii konfesyjnych w prawie wewnętrznym Republiki Czeskiej oparta została na dwóch fundamentach. Pierwszym jest niemożność identyfikowania państwa z żadnym systemem wierzeń, drugim zaś brak kompetencji w zakresie wpływania na sytuację wewnętrzną czy regulację doktrynalną poszczególnych wspólnot religijnych. Co więcej, w porządku konstytucyjnym Republiki Czeskiej przewidziane zostały gwarancje dotyczące poszanowania wolności religijnej jednostek oraz możliwości uzewnętrzniania przez nich przekonań religijnych. Tego rodzaju regulacja skutkuje ograniczeniem możliwości wpływania związków religijnych na prowadzenie polityki przez władze państwowe, przy jednoczesnym zagwarantowaniu tymże związkom możliwości sprawowania posługi w różnorodnych instytucjach publicznych. W konsekwencji mechanizmy prawne gwarantujące separację wspólnoty państwowej i wspólnot religijnych nie mają charakteru antyreligijnego.

³⁸ Szerzej [w:] H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 166–168; Z. Horák, *Religion...*, s. 259–260.

³⁹ Zob. art. 16 ust. 2 Karty Podstawowych Praw i Wolności; H. Kaczmarek, *Czechy...*, s. 157; por. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2017, s. 122–123.